

RECENZÍÓ

Varga László Dávid

MONOGRÁFIA A MAGYAR PROTESTÁNS LITURGIA ÚJKORI ZENEI EMLÉKEIRŐL

Ferenczi Ilona: A bölcsesség kezdete az Úr félelme. Magyar nyelvű antifónák 16–17. századi kéziratokban és nyomtatványokban, énekeskönyvekben és graduálokban. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2021

Ferenczi Ilona magyar nyelvű antifónákat közreadó kötete nemcsak a reformáció kori gregorián ének kutatása történetében sarkalatos és megkerülhetetlen pont, de szerzője immáron több mint negyven éve folyó tudományos kutató-rendszerző munkájának is méltó összefoglalása. Neve alatt a Magyar Tudományos Művek Tára 1975-től fogva 142 publikációt jegyez, amelyek címei arról tanúskodnak, hogy Ferenczi pályájának már a kezdetekor rátalált az őt legjobban vonzó zenetudományi diszciplínára. Zeneakadémiai tanulói alatt bekapcsolódhatott a frissen alakult Zenetudományi Intézet Dallamtörténeti Osztályának Rajeczky Benjamin által irányított munkájába, ahol Dobszay László és Szendrei Janka mellett többek között a latin nyelvű zsolozsmaantifónák összkiadását megalapozó dallamátírásokat készített. Mindezen tapasztalat – kötetének bevezetőjében tett visszaemlékezés szerint – „jó alapot jelentett a magyar nyelvű ’utódok’ kutatásához” (12.).

E magyar nyelvű utódokat a reformáció hittételei hívták életre, ugyanis lehetővé tették az anyanyelv használatát a protestáns liturgiában. Ferenczi, amint korábbi munkáiban, e kötetben is hangsúlyozza: a magyarországi protestáns gyakorlatot – részben jellegének megváltozásánál fogva (tudniillik hogy a gyülekezet is részt vesz az éneklésben), részben a középkori szertartásrend fellazulása miatt – jóval kevesebb énektétel, valamint könyv- és zenei műfaj jellemzi latin elődjéhez képest. S mivel a 16–17. századi graduálokban, énekeskönyvekben fennmaradt tételek jelentős része az antifónák műfajához tartozik,¹ azok a magyar nyelvű gregorián legreprezentatívabb képviselői, tudományos igényű közreadásuk igen fontos vállalkozás, amelynek gondolata évtizedekkel korábban megfogalmazódott.²

A kötet születését tehát jelentős munka előzte meg, hiszen a vizsgált zenei repertoár – szűkössége ellenére – többféle (egyház- és liturgiátörténeti, nyelvtörténeti és paleográfiai) megközelítést igényelt. Mindezen nézőpontok érvényesülését

1 Ferenczi Ilona: „Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században”. In: Berlász Melinda–Domokos Mária (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1985*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1985, 61–71., ide: 67.

2 Uott, 40. jegyzet.

támogatta egyfelől a Csomasz Tóth Kálmán és Bárdos Kornél nevéhez fűződő, a témában végzett korábbi kutatások módszereinek felülvizsgálata és meghaladása,³ másfelől egyes protestáns források dallamátírásokkal kísért tudományos közreadása.⁴ Jelen kiadás azonban nem csupán egy-egy kiválasztott énekeskönyv antifónáit gyűjti egybe, hanem a ma rendelkezésre álló graduálok jó része tartalmának és dallamainak gondos, filológiai szempontból is megbízható összevetésén alapul.

A kiadvány bevezetőjét követően, amely alapos áttekintést nyújt a protestáns liturgia magyarországi meghonosításának folyamatáról, valamint a magyar nyelvű gregorián intézményes kutatásának történetéről, az I. fejezetben a dallamkiadás alapjául szolgáló források csoportosítását, részletes leírását olvashatjuk. A különféle nyomtatványok és kéziratok leírásának illusztrálásaképp faksimile oldalakat is tanulmányozhatunk az erre a célra létrehozott weboldalon,⁵ elősegítve például az egyes hangjegyzírások sajátosságairól szóló magyarázatok értelmezését. A kisebb számban fennmaradt nyomtatványok közül Huszár Gál két, a 16. század második feléből származó énekeskönyve, valamint a 17. század elejéről való gyulafehérvári *Öreg graduál* kapott szerepet, míg a kéziratok források csoportjában mintegy 14 énekeskönyvet találunk. A sor kiegészül néhány unitárius énekeskönyvvel, valamint antifónákat csak nagyon kis számban, esetleg mindössze szöveggel vagy incipittel közlő dokumentummal. A dallamok közreadásánál Ferenczi egytől egyig figyelembe vette a bemutatott forrásokat, ami azért is elismerésre méltó teljesítmény, mert tartalmuk a szerzteágazó liturgikus gyakorlat miatt közel sem egységes. Az antifónák legrepresentatívabb protestáns könyve a nyomtatott *Öreg graduál* a maga 312 tételével, mellette a kéziratok közül az *Eperjesi graduál* tartalmazza a legtöbb, 265 dallammal jegyzett tételt. A közreadás összesen 517 antifónát listáz, ebből következtethetünk a források tartalmának különbözőségére s az unikális, csak egy-egy könyvre jellemző tételek létezésére.

A több mint félezer antifónát rendszerező anyagban való tájékozódást különféle vizsgálati szempontok szerint kialakított magyarázó fejezetek, listák és táblázatsoportok segítik. A II. fejezetben a magyar nyelvű szövegincipiteket az egyházi év ünnepeihez sorolva alfabetikus rendben találjuk meg. A III. fejezet célja, hogy meghatározza, miképpen viszonyulnak a protestáns tételek a latin nyelvű elődökhöz, hogyan kategorizálható a kapcsolatuk. A IV. fejezetben az antifónák tónusok szerinti zenei jellegzetességeiről olvashatunk, s itt világossá válik, milyen dallami és motívikus adottságok alapján kapták a tételek egyéni azonosítószámaikat (MNyA – *Magyar Nyelvű Antifónák*). Az V. fejezetben Ferenczi a bibliai szövegforrások, fordítások visszafejtésére, valamint a korban romló zenei helyes-

3 Ld. uő: „Zenei helyesírás és 'variálás' a XVI–XVII. századi graduálokban”. In: Felföldi László–Lázár Katalin (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1988*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 61–72.

4 Ld. pl. az Eperjesi és a Ráday graduálok tanulmánnyal, faksimilével és átirással kísért kiadásait: Ferenczi Ilona (szerk.): *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Musicalia Danubiana, 9.); illetve uő: *Graduale Ráday saeculi XVII*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1997 (Musicalia Danubiana, 16.).

5 https://mzo.zti.hu/konyv/ferenczi_magyar_nyelvu_antifonak/ (utolsó megtekintés: 2024. július. 20.).

írás problematikájára összpontosít, hogy az ezt követő részekben az addig tárgyalt kérdéskörök tanulságait szinoptikus táblázatokba foglalva jelenítse meg.

Igy a VI. fejezetben a magyar nyelvű antifónákat betűrendben találjuk meg, az incipitek mellett tónusszámmal, a szöveg bibliai pozícióját, a latin analógia (vagy annak hiányában a Vulgata megfelelő helyének) szövegkezdetét, illetve MMAe⁶ és MNyA azonosítószámait. A VII. fejezet ezt megfordítva a latin szövegkezdetekhez rendeli a nemzetközi CAO⁷ és a magyarországi latin MMAe azonosítószámait, s azokhoz fűzi a magyar szövegváltozatokat, MNyA-kat. Ezekből egyfelől kiderül, melyik protestáns antifónának regisztrálható középkori latin előzménye, s az egyaránt tetten érhető-e magyar (MMAe) és nemzetközi (CAO) gregorián forrásokban. Másfelől vizsgálható, hogyan viszonyul a magyar szöveg latin eredetijéhez, hány egymástól független, mégis közös latin prototípusból származó változat jött létre a protestáns liturgiában.

A magyar nyelvű antifónák monografikus földolgozásának gerincét természetesen a kötet második felében elhelyezett, komoly kritikai és jegyzetapparátussal ellátott dallamtár jelenti. A tónusonként elkülönített, az egyes tételeket a MNyA-számokkal jelző kottaanyag, amelyet Meszéna Beáta gondos munkával készített, kellően szellős és jól áttekinthető, egyházi gyakorlatban éneklésre is praktikusán használható. Az átírás módszere Huszár Gál menzurális notációval leírt könyveiből indul ki: az önálló hangokat szár nélküli kottafejek, a ligatúrákat kötőívvel kapcsolt, egymáshoz közelebb írt kottafejek jelölik.

A közölt dallamok mindig „az első megjelenésből” (ha jól értem, az időben legkorábbi változattól) indulnak ki (130.), a jegyzetek pedig az átírásban megjelenített alakhoz képest az egyes források közötti eltéréseket mutatják meg, szöveges formában. Ez a jelölésforma nem teszi lehetővé az olvasó számára, hogy a dallamokat bármely graduálból egykönnyen rekonstruálja és visszaénekelhetővé tegye, ám ez nem is lehet célja a kiadásnak. A források dallamai közti különbségek ugyanis különféle természetűek: lehetnek variánsok, de éppígy előfordulnak olyan notációs hibák, amelyek a graduálirodalmat általában jellemző romlott zenei helyesírástól fakadnak. Minden eltérést külön mérlegelni kellett, s ahogyan Ferenczi fogalmaz, „elsősorban arra törekedtünk, hogy ne tüntessük fel hibának azt, ami variáns, és ne tekintsük variánsnak azt, ami hibás lejegyzésből ered” (130.). Hibák nem csak a hangok egymáshoz való viszonyában jelentkeztek: a kéziratokból gyakran hiányoznak a kulcsok, sok esetben a kulcsváltások jelzése is elmaradt. Emiatt a helyes dallamok, de általában az antifónák hangnemeinek a meghatározása is komoly munkának bizonyult.

Mindezek ismeretében nem okoz különösebb meglepetést, hogy a szerző elvetette az átírásnak azt a módszerét, amely a tételeknek különböző forrásokban felbukkanó alakzatait egymás alá rendezve jeleníti meg. Hogy ez a fajta közlés

6 A magyarországi latin nyelvű gregoriánium antifónáinak egyedi azonosítószámai. Ld. Dobszay László–Szendrei Janka: *Antiphonen*. Kassel: Bärenreiter, 1999 (Monumenta Monodica Medii Aevi, V/I-II-III).

7 A René-Jean Hesbert szerkesztette, középkori gregorián források katalógusának azonosítószámai. Ld. René-Jean Hesbert: *Corpus antiphonalium officii*, III.: *Invitatoria et antiphonae*. Róma: Herder, 1968.

mennyire megnehezítené egy összkiadás szerkesztését, már 1988-ban felmerült, amikor Ferenczi a következő megállapításokkal élt:

A magyar nyelvű graduálok antifonáinak összkiadásra előkészítése több évvel ezelőtt kezdődött meg. Tervünk szerint a legelső előfordulást kottával közöltük volna, a változatokat pedig táblázatban, a variáns hangok feltüntetésével. Mivel azonban többszáz antifona romlott alakban, nem pedig elfogadható változatban került leírásra, ez a többéves vizsgálaton alapuló megállapítás megkérdőjelezi egy antifona-összkiadás létjogosultságát. Mi tenné ugyanis szükségessé, hogy az antifonákat olyan táblázatba foglaljuk, mint történt ez az eperjesi tanulmány himnusz-táblázata esetében?⁸ Vagy mi indokolná, hogy romlott változatokat variánsként közöljünk, mint ahogyan a himnuszok közreadásakor jártak el?⁹ A variánsok feltüntetésekor minden egyes esetben el kell döntenünk, vajon az adott dallamközlés létező vagy romlott alakzatot takar; a romlott alakzatot variánsként nem értékelhetjük.¹⁰

A módszer, amelyet már ekkor elvetett, az elődök, Bárdos Kornél és Csomasz Tóth Kálmán himnuszkiadásait jellemezték. Ők ugyanis anélkül jelölték kottákkal az egyébként nehezen áttekinthető változatokat, hogy variáns- vagy hibajellegüket tisztázták volna, annak ellenére, hogy a lejegyzések jó részének romlott voltáról addigra tudomásuk volt.

S ami a Ferenczi által végzett filológiai munka, a *variáns vagy hiba* kérdésben hozott döntéseinek mindenkori érvényességét illeti, elmondható: a közreadott dallamokon végzett módosítások az alapvető zenei logika szabályait követik, mind a hangnemekre jellemző ambitus és motivika megőrzését, mind a szöveg zenére illesztésének helyes módját illetően. A szövegeket a kötet mai, modern átírásban közli ott, ahol a zene azt másképp nem kívánja. A szerző munkája így nem csupán a tudományos igényességgel készített dallamkiadások sorát gyarapítja, de szemlélete miatt gyakorlati kiadvány is. Ez utóbbi bizonyára kezdettől fogva kitűzött cél volt, amely a hasonló szempontok szerint kiadásra tervezett *Csáti graduállal* kapcsolatosan is megfogalmazódott egy évtizeddel ezelőtt: „arra törekedtünk, hogy az olvasó némileg értelmezett olvasatot kapjon kézhez, amely a tételek előadásához is segítséget nyújt”.¹¹

Noha úgy tűnik, a magyar nyelvű antifonák összkiadásának ötlete egy időben megvalósíthatatlan és talán értelmetlen vállalkozásnak tűnt, amiért tételek százait romlott alakban jegyezték le, igazán örömteli, hogy a hosszú évtizedek munkája alatt szerzett tapasztalatok Ferenczi Ilonát mégis egy olyan kiadvány összeállítására sarkallták, amelyet zenetörténész, irodalomtörténész, nyelvtörténész és egyházzénész egyaránt haszonnal forgathat.

8 Utalás a következőre: Bárdos Kornél–Csomasz Tóth Kálmán: „Az eperjesi graduál. I. Gregorián kapcsolatok”. In: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.): *Zenetudományi tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957 (Zenetudományi Tanulmányok, VI.), 165–198.

9 Utalás a következőre: uő: „A magyar protestáns graduálok himnuszai”. In: Vargyas Lajos (szerk.): *Népzene és zenetörténet*, III. Budapest: Editio Musica, 1977, 134–256.

10 Ferenczi: *Zenei helyesírás és 'variálás' a XVI–XVII. századi graduálokban*, 67.

11 Uő: „Variáns vagy hiba? Mit, miért és hogyan egészítsünk ki vagy javítsunk? A legelső kéziratossági kiadása elé”. In: Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2014, 83–95., ide: 85.